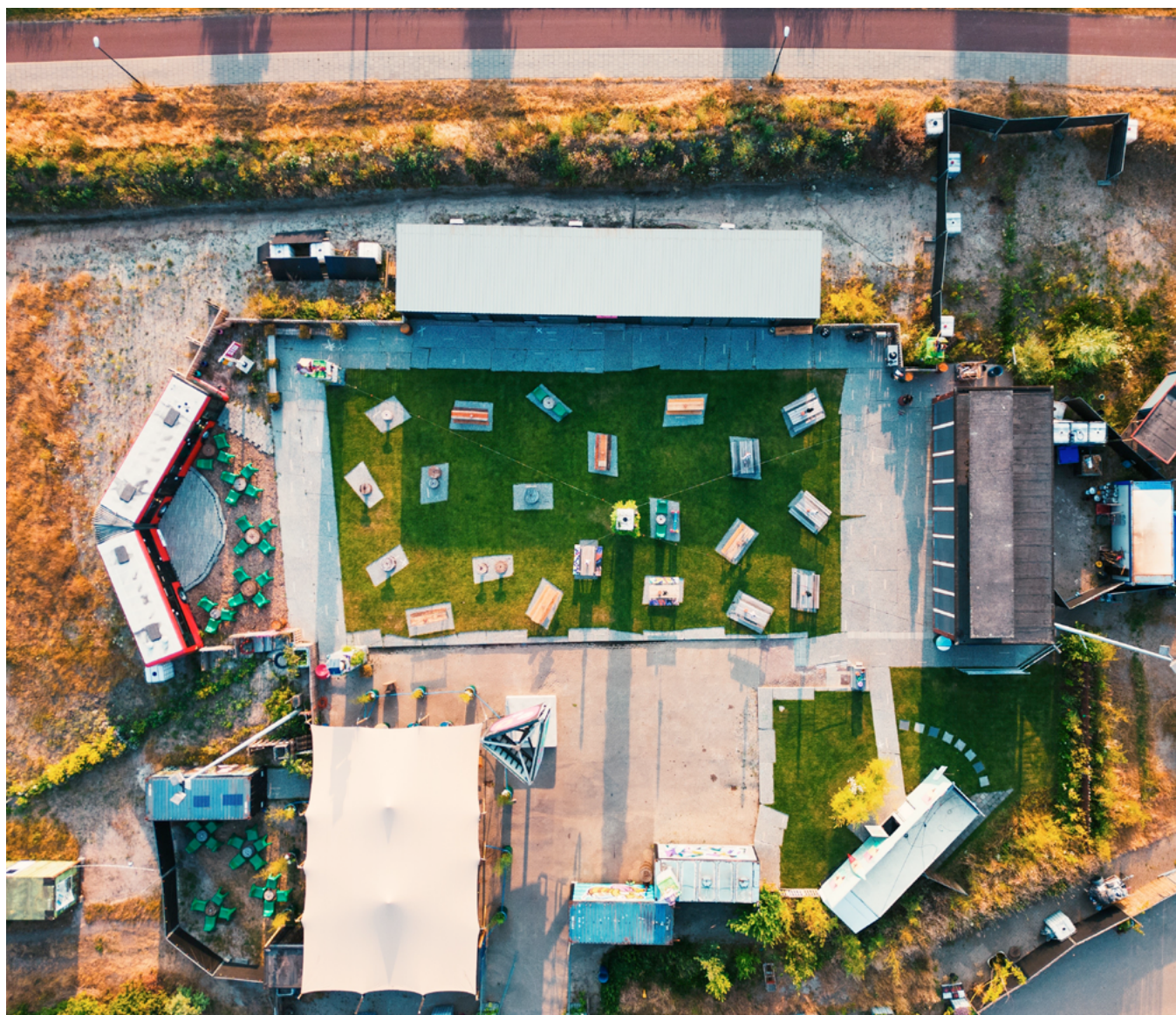

Broedplaatsenbeleid onder de loep

De aanpak in zes grote steden

BOEKMAN

Jack van der Leden

Broedplaatsen- beleid onder de loep

De aanpak in zes grote steden

In het winternummer van [Boekman \(#137\)](#) staan samenwerken, co-creatie en broedplaatsen centraal. Wat beweegt kunstenaars en creatieven om samen te werken? In dat kader vertellen de cultuurwethouders van Amsterdam en Groningen in een [interview](#) over de meerwaarde van broedplaatsen – verzamelgebouwen die plek bieden aan creatieve makers. Creatieve makers dragen bij aan de leefbaarheid van een stad, aldus de bestuurders. In steden als Den Haag, Rotterdam, Tilburg en Utrecht klinken dezelfde geluiden, blijkt uit een rondgang van de Boekmanstichting. Hoe legitimeren deze gemeenten broedplaatsenbeleid en hoe krijgt de uitvoering vorm? Actuele documenten uit de [Kennisbank](#) van de Boekmanstichting geven inzicht.

Het Nieuwe Bajesdorp
in aanbouw, Amsterdam,
september 2023.
Fotografie: Marije
Baalman

Wat is een broedplaats?

Op de vraag naar wat een broedplaats precies is, bestaat geen eenduidig antwoord. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een verkennend [onderzoek](#) door Stichting Roemte en een [masterscriptie](#) van Koen Boswinkel.¹ Stichting Roemte, die hulp biedt aan initiatiefnemers bij het ontwikkelen en financieren van projecten in de provincie Groningen, maakte in opdracht van de gemeente Groningen een vergelijking tussen het broedplaatsenbeleid van die gemeente met dat van andere steden, met het oog op toekomstig beleid van de gemeente.² De onderzoekers zien als overeenkomstige eigenschappen van broedplaatsen: samenwerking, creativiteit, innovatie, vrijheid en ruimte voor toeval. Van belang is flexibiliteit, want die maakt doorstroming en vernieuwing mogelijk. Broedplaatsen hebben naast een economisch belang voor de stad en regio een sociaalmaatschappelijke urgentie voor de omgeving, schrijven zij.

Dat constateert ook Boswinkel in zijn [masterscriptie](#) waarin hij het broedplaatsenbeleid van een aantal gemeenten met elkaar vergelijkt. In Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Tilburg en Utrecht kenmerkt dat beleid zich door inzet op maatschappelijke en economische waarden, waarbij de culturele broedplaatsen als middel worden ingezet. ‘Gemeenten geven geen ingekaderde definitie van culturele broedplaatsen, waardoor het soms diffuus blijft waar

de gemeentelijke inzet zich op richt. De mate van succes van het beleid lijkt te worden bepaald door de bijdrage die culturele broedplaatsen leveren aan de maatschappelijke en economische belangen van gemeenten.’ De grote gemeenten zijn zoekende naar wat zij nu precies verstaan onder culturele broedplaatsen en hoe die zich verhouden tot ateliers. Veelal dient het atelierbeleid als basis voor het formuleren en initiëren van broedplaatsenbeleid.³ Hierna belichten we welke doelstellingen zes onderzochte gemeenten hanteren voor hun broedplaatsenbeleid.

Amsterdam

Amsterdam investeert in nieuwe en bestaande plekken voor kunst en cultuur in de stad en richt zich daarbij op de verschillende wijken, schrijft wethouder voor Cultuur Touria Meliani in [Vele verhalen maken de stad: hoofdlijnen Kunstenplan 2025-2028](#). Het doel is versterking en uitbreiding van de culturele infrastructuur in de stad. Bijvoorbeeld door nieuwe cultuurgebouwen te realiseren of bestaand vastgoed te verbouwen, waarbij de aandacht onder andere uitgaat naar broedplaatsen. Die zijn van onschatbare waarde voor Amsterdam, aldus de wethouder, omdat makers zich daar kunnen ontwikkelen, werk kunnen presenteren in hun eigen omgeving en zodoende bijdragen aan een voedingsbodemp voor nieuwe artistieke expressie en culturele ontwikkeling. In het [interview](#) met *Boekman* zegt Meliani daarover: ‘Broedplaatsen zorgen voor een connectie tussen kunstenaars en de stad. Kunstenaars voeden de stad en de buurt met hun creativiteit.’ Tot slot nog een citaat uit het [Amsterdams Akkoord 2022-2026](#): ‘We investeren in broedplaatsen omdat deze van grote waarde zijn voor creatieven en buurten. Bij het ontwikkelen van nieuwe gebieden onderzoeken we of het aantal broedplaatsen kan worden uitgebreid.’

Aanbod ateliers in broedplaatsen

Amsterdam kent ongeveer 70 broedplaatsen, verspreid over de stad en omstreken, volgens de meest recente atelier- en broedplaatsennota [Amsterdams atelier- en broedplaatsenbeleid 2019-2022](#) en de [website](#) van de gemeente. Beschikbare ateliers in broedplaatsen worden geadverteerd op www.ateliers.amsterdam.nl, ↓

of op de sites van de broedplaatsen, waarop makers kunnen reageren. De [Commissie Ateliers \(Woon\)Werkpanden Amsterdam \(CAWA\)](#) beoordeelt aanvragen. Ook beheerders van broedplaatsen kunnen een ruimte melden. Aanvragers worden getoetst op portfolio, opleiding en recente praktijk. Groepen kunstenaars en creatieve ondernemers moeten zelf op zoek gaan naar gebouwen waar zij een broedplaats in kunnen ontwikkelen.

[Bureau Broedplaatsen](#) heeft als overheidsafdeling de bestuurlijke opdracht om meer broedplaatsen te creëren, verstrekt subsidies en biedt initiatieven een stappenplan. ‘Het bureau werkt samen met diverse partijen als corporaties, ontwikkelaars en banken om bijvoorbeeld leegstaand vastgoed tot broedplaatsen te transformeren. We proberen dit over de gehele stad verspreid te verwezenlijken’, aldus Meliani in [Boekman](#). Daarnaast bezit de gemeente zelf ook vastgoed, waarin permanente broedplaatsen gevestigd kunnen worden. Hiervoor werkt de gemeente vaak samen met onder andere Urban Resort, een not-for-profitorganisatie die sinds 2007 broedplaatsen beheert in Amsterdam. Haar kerntaak is zorgdragen voor betaalbare werkruimtes voor kunstenaars, creatieve ondernemers en sociaalmaatschappelijke initiatieven.

Toekomst

De beschikbare plekken in broedplaatsen in de hoofdstad zijn ongelijk verdeeld over de stad. Daarom richt het nog definitief te maken *Ateliers en Broedplaatsenbeleid 2023-2026*⁴ zich meer dan voorheen op nieuw talent in de stad en moet het voor jonge makers makkelijker worden om toegang te krijgen tot broedplaatsen, aldus de wethouder in de [hoofdlijnennotitie](#). In het in november 2023 verschenen [Maak plaats voor kunst en cultuur: strategisch huisvestingsplan kunst en cultuur 2023-2027](#) zet de gemeente verder uiteen hoe ze in de komende periode het wijkgerichte kunst- en culturaanbod wil behouden en versterken. Het uitgangspunt is een evenwichtige spreiding van voorzieningen, waaronder broedplaatsen, over de hele stad. Die worden gerealiseerd met subsidies en in de aanbesteding voor nieuwe ontwikkelingen: ontwikkelaars worden verplicht bij de (her-)ontwikkeling van kavels een broedplaatsfunctie op te nemen. Partijen die een broedplaats

willen realiseren kunnen hier vervolgens op inschrijven. Zij moeten daarna hun visie op de broedplaats ter beoordeling voorleggen aan bovengenoemde CAWA.

Gentrificatie

Wietse Schmidt beschrijft in [Boekman #137](#) dat Amsterdam en Groningen bij de uitvoering van hun broedplaatsenbeleid aanlopen tegen een structureel en complex probleem: schaarste van grond en stijging van vastgoedprijzen. Makers krijgen meestal een tijdelijk onderkomen in leegstaande panden in afwachting van een commercieel interessante bestemming. Zij moeten daar vaak later plaats voor maken, terwijl ze paradoxaal genoeg met hun creatieve activiteiten juist hebben bijgedragen aan de aantrekkelijkheid van (de omgeving van) een pand. Makers worden verdrongen naar de periferie. Beleidsmakers in Amsterdam en Groningen, maar ook de andere steden die in deze *Verkenning* aan bod komen, proberen dit tegen te gaan. Bijvoorbeeld door bestaand vastgoed in de stad beschikbaar te maken voor kunstenaars. Meliani: ‘Huisvesting in panden die leegstaan helpt (...), ook al is het tijdelijk. Het zorgt voor doorstroming.’ Doorstroom kan volgens de wethouder een goed middel zijn om kunst en cultuur te stimuleren. ‘Het biedt kunstenaars de kans om vlieguren te maken, zo hoeft het werk niet altijd geld op te leveren.’⁵

Makers worden verdrongen naar de periferie

Den Haag

In [Culturele broedplaatsen 2021-2024](#) werkt de gemeente Den Haag het broedplaatsenbeleid nader uit. Broedplaatsen dragen bij aan de versterking en vernieuwing van de cultuur- en kunstsector in Den Haag, schrijft de wethouder. Het broedplaatsenbeleid raakt daarmee alle kunstdisciplines. Den Haag legitimeert haar broedplaatsenbeleid als volgt: ‘Een stad die de kansen voor de toekomst wil benutten, heeft mensen met ideeën, met een andere blik op het alledaagse en met andere oplossingen nodig, mensen die waarde aan het bestaande kunnen toevoegen. Aan andere ideeën, een ander perspectief of oplossing gaan onderzoek, ontwikkeling en experiment vooraf. (...) Dit proces van onderzoeken, ontwikkelen en uitproberen vormt juist ook de essentie van een broedplaats’. Ook in [Zee aan mogelijkheden!: beleidskader kunst en cultuur 2021-2024](#) staat te lezen dat broedplaatsen het belang van (en ruimte voor) experiment aantonen en laten zien dat dit kan leiden tot de voedingsbodem voor een (verdere) ontwikkeling en versterking van de sector. Het beschikbaar maken van broedplaatsen en betaalbare werkruimtes voor kunstenaars en creatieven zorgt ervoor dat talenten kunnen blijven bijdragen aan de ontwikkeling van de sector.

In het broedplaatsenbeleid zijn de volgende speerpunten benoemd:

- Beschikbaarheid van betaalbare werkruimtes.
- Borgen aantrekkingskracht op studenten en kunstenaars van buiten Den Haag en Nederland.
- In stand houden en verder brengen huidige infrastructuur met haar nationale en internationale bekendheid.
- Inspanningsverplichting herhuisvesting.

De hofstad heeft een rijk bestand aan cultureel vastgoed, waaronder atelierruimtes voor individuele kunstenaars en broedplaatsen voor collectieven, presentatie-instellingen en musea. Er is een subsidieregeling [Culturele Broedplaatsen](#) om culturele activiteiten te stimuleren die vanuit broedplaatslocaties worden geïnitieerd en fysieke investeringen te kunnen bekostigen. Volgens het [Beleidskader kunst en cultuur 2025-2028: ruimte voor ontwikkeling](#) heeft deze regeling tot doel ‘vernieuwing en

experiment binnen de kunsten te stimuleren’. Een broedplaatsenmakelaar in dienst van de gemeente ziet toe op de koppeling van vraag en aanbod van ruimte. In het zogeheten broedplaatsenoverleg komen potentiële broedplaatsen, vastgoedpartijen, atelierbeleid en het cultuurbeleid samen en worden verbindingen gelegd. Er wordt ingezet op uitbreiding van het overleg met vertegenwoordigers van culturele instellingen en kunstenaars die meer zicht hebben op netwerken in de andere disciplines zoals dans, literatuur, muziek en theater.

Stroom Den Haag

In Den Haag ligt de uitvoering van het broedplaatsenbeleid niet zoals in Amsterdam bij de overheid, maar (deels) bij een organisatie: [Stroom Den Haag](#), het expertisecentrum voor kunst, samenleving en het publieke domein. Stroom zet zich onder andere in voor het atelierbeleid, de subsidiëring van jonge talentvolle kunstenaars en de advisering over kunst in de openbare ruimte. De organisatie wordt financieel ondersteund door de gemeente Den Haag en het Mondriaan Fonds. Per project en/of tentoonstelling is er steun vanuit diverse andere fondsen. Stroom Den Haag bemiddelt bij huur- en koopcontracten, wendt objectsubsidies aan voor de aankoop van permanente atelier-ruimtes en verbouwing van ruimtes tot permanente en tijdelijke atelierruimtes. Het [subsidiestelsel](#) richt zich op het versterken van het Haagse kunstklimaat, met name door het stimuleren van onderzoek en verdieping, van internationale uitwisseling en de binding van academieverlaters aan de stad.

Groningen

In een broedplaats ontstaat ‘synergie door de aanwezigheid en samenwerking van meerdere partijen waardoor creativiteit, innovatie en ondernemerschap gestimuleerd wordt.’ Dat staat in de [Cultuurnota 2021-2024](#) van de gemeente Groningen. Het broedplaatsenbeleid van de gemeente is in 2020 verder uiteengezet in de beleidsbrief [Aanpak broedplaatsen](#). Broedplaatsen dragen bij aan een aantrekkelijke woon-, werk- en verblijfsomgeving en een innovatieve aanpak van maatschappelijke opgaven, aldus de opstellers. De gemeente kiest voor een integrale aanpak van broedplaatsen, ↓

Terrein van Broedplaats de Campagne, Groningen.
Fotografie: Eryn Bosma

Kunstenaar en bezoekers in een atelier tijdens een open dag in de Biotoop, Haren

vanuit verschillende beleidsdisciplines (cultuur, stadsontwikkeling, vastgoed, economie). De belangrijkste uitgangspunten zijn: voldoende en betaalbare ruimte, ruimte voor innovatie en vernieuwing, en het ondersteunen van talent en ondernemerschap. Doel van [Aanpak broedplaatsen](#) is om de creatieve sector tot bloei te laten komen en daarmee bij te dragen aan Groningen als creatieve stad en City of Talent. De gemeente wil daarom de kwaliteit en kwantiteit van creatieve werkplekken borgen en broedplaatsen de ruimte geven om zich verder te ontwikkelen.

Onderzoek

De creatieve sector groeit en daarmee ook de behoefte aan ateliers en broedplaatsen, maar er is ook een toenemende vraag naar ruimte voor woningen en bedrijven. Bovendien is de voorraad creatieve werkplekken voor 80 procent van tijdelijke aard en de toekomst onzeker. Voor de gemeente Groningen reden om het broedplaatsenbeleid aan te scherpen. Daartoe zijn er in 2023 in opdracht van de gemeente drie onderzoeken uitgevoerd: door NoorderRuimte/Hanzehogeschool Groningen, Nesk en Stichting Roemte.

Het Kenniscentrum NoorderRuimte van de Hanzehogeschool Groningen heeft in [Bloemen boven het maaiveld](#) het aanbod aan werklocaties voor creatieve broedplaatsen in Groningen in kaart gebracht en vergeleken met andere steden.⁶ Door te kiezen voor een integraal broedplaatsenbeleid, is de gemeente Groningen

toonaangevend, aldus de onderzoekers. In het [rapport](#) van Nesk wordt teruggeblikt op het ontstaan van het startup-ecosysteem in Groningen. Het eerdergenoemde [rapport](#) van Roemte presenteert informatie over meer dan twintig broedplaatsen in vijf steden over hun bedrijfsvoering in relatie met het gemeentelijk beleid. Daarnaast is onderzocht wat verschillende gemeenten inzetten om broedplaatsen te faciliteren. Roemte adviseert Groningen om niet binnen de overheid een orgaan op te richten voor de uitvoering van het broedplaatsenbeleid, zoals in Amsterdam, maar een *preferred* partnerschap aan te gaan met een Groningse beheerorganisatie, te vergelijken met de situatie in Rotterdam en Utrecht. Een externe partij kan selecteren en daarbij eigen, of door de gemeente aangegeven, criteria hanteren, leggen de onderzoekers uit, terwijl een overheid gelijk dient te behandelen.

Toekomstig beleid

In de zomer van 2023 verscheen een gemeentelijke beleidsbrief, [Beleidskader broedplaatsen: wensen en bedenkingen](#), in de opmars naar een nieuw beleidskader, te verschijnen in het tweede kwartaal van 2024. Op basis van bovengenoemde onderzoeken en gesprekken met kunstenaars, culturele instellingen, vastgoedeigenaren en ondernemers, formuleert het college een aantal oplossingsrichtingen en beleidsuitgangspunten, zoals 'het belang van deze creatieve locaties voor het behouden van jong talent, kunst en cultuur, innovatie en ondernemerschap in onze

gemeente.’ Zij ziet als overheid vooral een rol bij het beschikbaar stellen van locaties voor atelierruimten en creatieve broedplaatsen. Ook in Groningen hebben ze daarbij zoals in voorgaande steden met kunstonderwijsinstellingen bijzondere aandacht voor afgestudeerden van deze opleidingen. Onderwijsinstellingen onderschrijven deze groeiende behoefte.

Gezien de groei van de creatieve sector wordt gekoerst op forse uitbreiding van het aantal werkruimtes. De gemeente wil verder de onderlinge samenwerking en kennisuitwisseling tussen broedplaatsen stimuleren en heeft oog voor de sociale meerwaarde van creatieve werklocaties voor de stad, maar ook voor de wijk waar ze zich bevinden.

Rotterdam

Interconnectiviteit, innovatie en inclusiviteit zijn de beleidsspeerpunten van het Rotterdamse cultuurbeleid 2025-2028, volgens de uitgangspuntennotitie [Van onschatbare waarde](#). Ateliers en broedplaatsen vallen onder de pijlers innovatie (ruimte bieden) en inclusiviteit (talentontwikkeling). Sinds 1989 is in Rotterdam de non-profitorganisatie **SKAR** (Stichting Kunst-Accommodatie Rotterdam)⁷ verantwoordelijk voor de uitvoering van het gemeentelijk atelierbeleid. SKAR ontvangt hiervoor van de gemeente een structurele meerjarige bijdrage.

‘De nieuwe ateliergebouwen zijn onderdeel geworden van economische en maatschappelijke ketens’

Verbinding

SKAR beheert en ontwikkelt in de havenstad betaalbare en passende werkruimte voor de creatieve sector. Professionele kunstenaars, ontwerpers en creatief ondernemers voor wie een commerciële werkruimte onbereikbaar is kunnen er terecht voor een passende werkplek, evenals kleine culturele organisaties. Op haar [website](#) schrijft SKAR ook ontmoetingsplekken te willen creëren en verbindingen te willen leggen. ‘Samen met de creatieve sector willen we waardevol zijn voor verhuurders, de buurt en de stad.’ Een ateliercommissie adviseert de directeur van SKAR over de toewijzing van de ateliers en werkruimten.

Naast de drie genoemde stedelijke speerpunten, richt SKAR zich op een aantal thema’s als betaalbaarheid, duurzaamheid, diversiteit in aanbod, levendigheid in gebouwen en economische vitaliteit. ‘Rotterdam is in trek bij de creatieven en kunstenaars, en de stad vaart er wel bij’, schrijft SKAR in haar [beleidsplan 2020-2024](#). Zij dragen bij aan de ‘vitaliteit van de Rotterdamse culturele sector en de aantrekkelijkheid van de stad.’⁸ De organisatie constateert dan ook een alsmat groeiende vraag naar werkruimtes die ze, behalve uit de aantrekkingskracht van de stad op kunstenaars en de afname van beschikbare ruimte, ook verklaart uit de toename van studenten die de kunstopleidingen verlaten, in de stad willen blijven en een atelier nodig hebben.

SKAR zoekt met haar gebouwen en de kunstenaars/creatieven de verbinding met andere sectoren als economie en onderwijs. ‘De nieuwe ateliergebouwen zijn meer dan plekken voor artistieke productie, ze zijn onderdeel geworden van economische en maatschappelijke ketens. En staan daarvan deels zelfs aan de wieg’, aldus de opstellers van het plan. SKAR wil zich inspannen om met het vastgoed haar huurders te ondersteunen. Bijvoorbeeld door middel van vorming van coöperatieve verenigingen van huurders, waarbij het lidmaatschap verbonden is aan de huur van een atelier in het gebouw. Deze vorm geeft makers ruimte om gezamenlijk te werken aan zaken als extra beveiliging en inhoudelijke programma’s, en geeft daarnaast voldoende doorzettingsmacht aan de organisatie, aldus

het werkplan.⁹ Een andere optie is het realiseren van creatieve werkruimtes binnen instellingen, zoals basisscholen. Daarbij zouden makers die een connectie hebben met educatie kunnen bijdragen aan het kunstonderwijs. Dergelijke combinaties kunnen ook in andere sectoren gerealiseerd worden. Wanneer kunstenaars eenmaal een plek hebben in een ateliergebouw geven ze die niet graag op. Met het oog op meer doorstroming en dynamiek in panden met werkruimtes zet de stichting in op wisselateliers waar plek is voor kortlopende contracten van maximaal een jaar voor bijvoorbeeld pas afgestudeerde kunstenaars. Ondertussen zoekt SKAR naar werkruimte waar de kunstenaar daarna terecht kan.

Tilburg

Tilburg is niet alleen een stad van makers maar ook vóór makers, aldus het uitgangspunt van het [Cultuur maakt ons: kunst- & cultuurplan Tilburg 2025-2028](#) en, reeds eerder, het [Cultuurplan 2021-2024](#). Makers zijn ‘een belangrijke schakel’ in de culturele infrastructuur van de stad, die het bestuur graag aan de gemeente wil binden, onder andere de afgestudeerden aan de Fontys Hogeschool voor de Kunsten. Zonder deze voorzieningen valt er een gat in de productie van kunst en cultuur in Tilburg. Daarom is het streven het structurele aanbod van creatieve werkruimtes, ateliers en broedplaatsen te vergroten. Dit werd door de raad inhoudelijk onderstreept en financieel ondersteund met het vaststellen van [Meer voor elkaar: akkoord gemeente Tilburg 2022-2026](#).

In het nieuwe cultuurplan zet de gemeente deze ambitie voort. Makers zijn net als culturele organisaties en ondersteuningsinstellingen, talentontwikkeling en publiek allemaal nodig voor een sterke culturele sector. ‘Ingebied in een ecosysteem zijn makers van grote waarde voor de (ontwikkeling van de) stad en voor de toekomst. Ze dragen bij aan de leefbaarheid van de stad en verbeelden de stad van morgen en van de toekomst’. In het beleidsplan worden ateliers en broedplaatsen ‘de culturele kraamkamers, plekken van uitwisseling en ontmoeting’ genoemd. Ze zijn van levensbelang ‘(...), bijvoorbeeld om jonge (recent afgestudeerde) makers aan de stad te binden of, van elders, naar de stad te lokken.’

Open Sluis
Weekend in
de Sluisfabriek,
Drachten,
augustus 2020.
Fotografie:
Maurice Hamming/
Sluisfabriek

Stichting Ateliers Tilburg

In [Tilburg thuis voor talent: uitwerkingsplan ateliers en broedplaatsen 2023-2026](#) zet de gemeente ambities en plannen uiteen, gebaseerd op behoefte-onderzoek onder makers, gesprekken met makers en interviews met stakeholders (experts, onderzoekers en atelierbeheerorganisaties). [Stichting Ateliers Tilburg \(SAT\)](#) beheert een ‘basisvoorraad’ aan betaalbare ateliers, oefenruimtes en broedplaatsen voor makers en vervult een belangrijke rol in de facilitering van goede en betaalbare werkruimtes voor makers en kunstenaars in Tilburg. SAT is tevens een platform én community voor huurders. Ze ondersteunt en organiseert evenementen waar huurders elkaar kunnen ontmoeten en kennis kunnen uitwisselen. De gemeente zet in op het uitbreiden van deze netwerkfunctie en wil SAT uitbreiden tot een kennisinstituut voor makers (zowel huurders als niet-huurders). In deze rol zorgt SAT voor advisering over de huisvesting van Tilburgse makers en lokaal, regionaal en (inter)nationaal voor afstemming en samenwerking met andere beheerorganisaties. Als kennisinstituut deelt SAT haar kennis en netwerk met andere Tilburgse (particuliere) beheerorganisaties en makers. De gemeente Tilburg onderzoekt samen met SAT innovatieve mogelijkheden voor het verwerven van ateliers én het beheren van ateliers. Zo onderzoekt SAT bijvoorbeeld of ze leegstand voor particulier, maatschappelijk en mogelijk gemeentelijk vastgoed kan beheren.

Atelierfonds

Tilburg bouwt voort op kennisdeling via zogeheten Kennisvouchers waarmee makers expertise kunnen inhuren op het gebied van (financiering van) structurele en betaalbare huisvesting. Denk aan het doen van markt-onderzoek en het opstellen van een businessplan. Met een businessplan versterken makers hun beroepspositie en kunnen ze een beroep doen op de nieuwe [Subsidieregeling Atelierfonds 2024-2026](#). Met deze regeling kunnen makers en culturele organisaties financiële ondersteuning krijgen, bijvoorbeeld voor duurzame huisvesting. De gemeente wil daarmee de professionele ontwikkeling van makers, die vaak kwetsbaar zijn want afhankelijk van verhuurders en tijdelijke contracten, verbeteren.

Utrecht

De gemeente Utrecht zet zich in voor het behoud van cultuur en daarmee ook voor de broedplaatsen in de stad. Het behoud van fysieke ruimte voor culturele voorzieningen en het behoud van creatieve broedplaatsen vraagt om efficiënt gebruik ('slim gebruik'), aldus de vierjaarlijkse cultuurnota [Kunst kleurt de stad: cultuurvisie 2023 & cultuurnota 2021-2024](#). Bijvoorbeeld door ruimtes te delen met andere maatschappelijke partijen, zoals scholen of sportverenigingen, in zogenoemde multifunctionele accommodaties (mfa's). Of door culturele hubs te creëren met clusters van culturele voorzieningen, waarin gesubsidieerde organisaties de lasten met commerciële partijen kunnen delen.

Met Kennisvouchers kunnen makers expertise inhuren op het gebied van (financiering van) structurele en betaalbare huisvesting

In de cultuurnota voor 2025-2028, [Kleur bekennen](#), benadrukt de gemeente haar waardering voor de sterke culturele infrastructuur van Utrecht, mede dankzij de creatieve opleidingen in de stad. Maar de druk op ruimte en op betaalbare werkplekken voor makers neemt alsmaar toe. De gemeente refereert aan [onderzoek](#) waaruit blijkt dat er in Utrecht tot en met 2040 80.000 vierkante meter aan nieuwe werkruimte voor makers nodig is. Daarom stimuleert de gemeente ook in de toekomst efficiënt, zoals gezamenlijk gebruik van beschikbare ruimtes. Ook komt er onder andere een subsidieregeling voor betaalbare werkruimte¹⁰ en een nieuwe bestemming voor culturele broedplaatsen, aldus de cultuurnota.

De doelen en afwegingskaders op het gebied van ruimte voor creatieven staan nader uiteengezet in [Kleur geven aan ruimte voor de culturele en creatieve sector: uitvoeringsnota huisvesting culturele en creatieve sector](#). Daarin beschrijft de gemeente hoe ze meer ruimte wil maken voor culturele voorzieningen en creatieve werkplekken. Zij gaat in gesprek met projectontwikkelaars en organisaties die veel vastgoed bezitten voor het maken van afspraken over gebruik van ruimte en prijsbeleid. De gemeente zoekt verder naar mogelijkheden om gemixte functies en experimenteerruimte op te nemen in de bestemmingsplannen. Ook is het streven creatieve werkruimten over de stad te verspreiden en te laten aansluiten bij de omgeving.

Toenmalig cultuurwethouder Anke Klein geeft aan dat ze gentrificatie bij cultureel vastgoed en gebiedsontwikkeling wil tegengaan door lokale makers en voorzieningen actief voorrang te geven.

Convenant

Sinds 2020 hebben broedplaatsen in Utrecht zich verenigd in het Utrechtse Broedplaatsenoverleg.¹¹ Twee jaar later sloten zij met de gemeente een convenant: [Hoe we betaalbare ruimte voor kunst & creativiteit in Utrecht kunnen waarborgen](#). Hierin maken de afdeling culturele zaken en de afdeling vastgoed van de gemeente Utrecht en het Broedplaatsenoverleg afspraken over het realiseren van meer betaalbare ruimte voor kunst en creativiteit. Het convenant behelst verder het opzetten van een platform voor kennisontwikkeling met als

doel behoud en groei van ruimte in de stad voor innovatie en kunst. Doelen zijn onder andere het ruimte maken voor maatwerk ten aanzien van gemeentelijke vergunningen en het niet langer afstoten van gemeentelijk vastgoed maar dit behouden om maatschappelijke en culturele functies te borgen. In opdracht van de gemeente [onderzocht](#) Bureau Buiten hoe realistisch dit is en hoe het gesteld is met de vraag naar en het aanbod aan creatieve werkplekken. De kwantitatieve behoefte aan huisvesting hangt van verschillende factoren af, zoals de werkgelegenheid in de sector, concluderen de onderzoekers, maar de vraag naar werkruimte in de toekomst zal sowieso sneller toenemen dan het aanbod.

Een van de organisaties in Utrecht die deel uitmaakt van het broedplaatsenoverleg en waarmee de gemeente samenwerkt is [DePlaatsmaker](#). Deze stichting, die subsidie ontvangt van de gemeente, stelt zich ten doel om het kunstklimaat in Utrecht te versterken door het beschikbaar stellen van werkruimte aan makers en culturele instellingen en samenwerking tussen kunstenaars te stimuleren. De panden zijn soms in bezit van DePlaatsmaker, soms eigendom van de gemeente, vastgoedeigenaren of woningcorporaties en bij DePlaatsmaker in beheer.

Tot slot

De zes besproken steden hebben gemeen dat ze nauw (willen) samenwerken met beheerorganisaties voor de uitvoering van het broedplaatsenbeleid. De gemeenten bieden plaats aan kunstonderwijsinstellingen en hebben nadrukkelijk de ambitie om academieverlaters met werkruimtes blijvend te verbinden met de stad. Ook netwerkvorming van broedplaatsen en accent op belang van kennisdeling komt in de verschillende beleidsplannen terug. Net als de ambitie om vanwege schaarste aan ruimte en middelen ‘slim’ gebruik te maken van ruimte.

Boswinkel laat in zijn eerdergenoemde [onderzoek](#) naar gemeentelijk broedplaatsenbeleid zien dat in gemeenten in de positionering van broedplaatsen sprake is van begripsverwarring. ‘Termen worden door elkaar gebruikt en het is soms niet helder waar gemeenten het nou precies over hebben.’ Een bevinding die zich spiegelt in deze literatuurverkenning. Een van zijn aanbevelingen voor vervolgonderzoek is dat

het kan helpen om hiervoor vanuit de cultuurwetenschap ‘met een stevig verhaal te komen over de uniekheid van culturele broedplaatsen’. Is dat niet wat Yosha Wijngaarden een jaar eerder al met haar dissertatie heeft gedaan? In [Spaces of co-working: situating innovation in the creative industries](#) waarmee ze de Boekman Dissertatieprijs 2023 won, richt zij haar blik op de locaties waar op microniveau de praktijk van de creatieve werkers zich ontwikkelt, zoals broedplaatsen. Ze laat zien dat het samenbrengen van creatieven op een inspirerende locatie hun een werk- en leeromgeving brengt die rijk is aan contacten, ideeën, praktische tips en adviezen. Uit het juryrapport: ‘Beleidsmakers die op zoek zijn naar een gedegen analyse van de meerwaarde van culturele broedplaatsen grijpen wat de jury betreft vandaag nog naar haar onderzoek.’ •

Literatuur

- Bauwens, L. en J. Segbars (2022) 'Kunst en (anti-)gentrificatie in Rotterdam: over stedelijke politiek als artistieke praktijk'. In: *Metropolis M*, 10 maart.
- Boswinkel, K. (2020) *De gemeente als broedplaats: een beleidsonderzoek naar de inhoud van het broedplaatsenbeleid van Nederlandse gemeenten*. Masterscriptie Radboud Universiteit Nijmegen.
- Bureau Broedplaatsen (2019) *Amsterdams atelier- en broedplaatsenbeleid 2019-2022*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Bureau Buiten (2019) *Mooi maken: erfgoed en de kansen voor huisvesting van creatieve makers in de stedelijke regio Utrecht*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Bureau Buiten (2022) *Onderzoek vraag en aanbod werkplekken creatieve makers Utrecht*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Cnossen, B. (2018) *Organising against appropriation: how self-employed workers in the creative industries make things work*. Tilburg: CentEr. Dissertatie Tilburg University.
- Fontys (et al.) (2022) *This is where we make*. S.l.: s.n.
- Gemeente Amsterdam (2019) *Contouren Kunstenplan 2021-2024*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2019) *De kracht van kunst en cultuur: hoofdlijnen kunst en cultuur 2021-2024*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2023) *Contouren Kunstenplan 2025-2028*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2023) *Maak plaats voor kunst en cultuur: strategisch huisvestingsplan kunst en cultuur 2023-2027*. Amsterdam: gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2023) *Contouren Kunstenplan 2025-2028*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2023) *Vele verhalen maken de stad: hoofdlijnen Kunstenplan 2025-2028*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Den Haag (2019) *Zee aan mogelijkheden!: beleidskader kunst en cultuur 2021-2024*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gemeente Den Haag (2020) *Culturele broedplaatsen 2021-2024*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gemeente Den Haag (2021) *Integraal huisvestingsplan (IHP) Cultuur en Bibliotheken 2022-2032*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gemeente Den Haag (2023) *De kunst van betekenis: cultuurvisie Den Haag 2033*. Den Haag: Gemeente Den Haag (samenvatting).
- Gemeente Den Haag (2023) *Ruimte voor ontwikkeling: beleidskader kunst en cultuur 2025-2028*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gemeente Groningen (2020) *Aanpak broedplaatsen gemeente Groningen*. Groningen: Gemeente Groningen.
- Gemeente Groningen (2020) *Cultuurnota 2021-2024: kunst en cultuur voor iedereen*. Groningen: Gemeente Groningen.
- Gemeente Groningen (2023) *Beleidskader broedplaatsen: wensen en bedenkingen*. Groningen: Gemeente Groningen.
- Gemeente Rotterdam (2017) *Atelier- en broedplaatsenbeleid: 2017-2021*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (2020) *Stad in transitie, cultuur in verandering: cultuurplan 2021-2024*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (2023) *Van onschatbare waarde: uitgangspunten voor het Rotterdamse cultuurbeleid 2025-2028*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Tilburg (2020) *Cultuur raakt ons: cultuurplan Tilburg 2021-2024*. Tilburg: gemeente Tilburg.
- Gemeente Tilburg (2021) *Meer voor elkaar: akkoord gemeente Tilburg 2022-2026*. Tilburg: gemeente Tilburg.
- Gemeente Tilburg (2023) *Cultuur maakt ons: kunst- en cultuurplan Tilburg 2025-2028*. Tilburg: Gemeente Tilburg.
- Gemeente Tilburg (2023) *Tilburg thuis voor talent: uitwerkingsplan ateliers en broedplaatsen 2023-2026*. Tilburg: gemeente Tilburg.
- Gemeente Utrecht (2019) *Kunst kleurt de stad: cultuurvisie 2030 & cultuurnota 2021-2024*. Utrecht: gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2021) *Kleur geven aan ruimte voor de culturele en creatieve sector: uitvoeringsnota huisvesting culturele en creatieve sector, najaar 2021*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2022) *Hoe we betaalbare ruimte voor kunst & creativiteit in Utrecht kunnen waarborgen: convenant broedplaatsennetwerk Utrecht & gemeente Utrecht*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2023) *Cultuurnota 2025-2028: kleur bekennen*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Griffioen, R. (2014) *Hoe de broedplaats een surrogaat voor echte stedelijke ontwikkeling werd*. In: *De Correspondent*, 10 september.
- Griffioen, R. (2019) 'Institutionele gentrificatie'. In: *Boekman*, jrg. 31, nr. 119, 14-17.
- Griffioen, R. (red.) (2016) *De frontlinie: precariteit en gentrificatie in de creatieve stad*. Amsterdam: de Frontlinie.
- Grujter, M. de en B. de Zwart (2023) *Bloemen boven het maaiveld: creatieve en innovatieve werklocaties in de gemeente Groningen: inventarisatie Groningse Broedplaatsen 2023*. Groningen: Hanzehogeschool Groningen.
- Kraaijeveld, J. (2017) 'Hoe te strijden tegen gentrificatie?'. Op: www.metropolism.com, 16 augustus.
- Kraaijeveld, J. (2018) 'Betaalbare ateliers, een maatschappelijke zaak'. In: *Boekman*, jrg. 30, nr. 117, 20-23.
- Kraaijeveld, J. (2023) 'Kunstenaars aan zet: een nieuwe kijk op maatschappelijk vastgoed'. In: *Boekman*, jrg. 35, nr. 137, 18-21.
- Mee, C.A. van der (2020) *Hand in hand to the periphery we go: an ethnographic account of artists and community participation in Amsterdam Nieuw-West*. Masterscriptie Utrecht University, Arts & Society.
- Mulder, J. en R. Cohn (2021) *Evaluatie atelier- en broedplaatsenbeleid Rotterdam: eindrapport*. Den Haag: Kwink Groep. Over Atelier- en broedplaatsenbeleid 2017-2021.
- Nesk (z.j.) *Het Ondernemersclubhuis: "Waarom Groningen een groot-schalige fysieke plek voor ondernemerscommunities nodig heeft?"*. Groningen: Nesk.
- Nuchelmans, A. (hoofdred.) (2019) *Boekman 119 Ruimte voor kunst en cultuur in de stad*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Nuchelmans, A. (hoofdred.) (2023) *Boekman 137 Samen werken*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Projectmanagementbureau Amsterdam (2000) *Plan van aanpak Broedplaats: 'geen cultuur zonder subcultuur'*. Amsterdam: Projectmanagementbureau Amsterdam.
- RebelGroup (2020) *Meerwaarde creatieve bedrijfshuisvesting: onderhouden en benutten*. Rotterdam: RebelGroup.
- Schmidt, W. (2023) "'Tijdelijkheid is niet erg, maar wat is de stap erna?": de uitdagingen van het broedplaatsenbeleid'. In: *Boekman*, jrg. 35, nr. 137, 12-15.
- SKAR (2014 e.v.) *Jaarverslagen*. Rotterdam: Stichting Kunst-Accommodatie Rotterdam.
- SKAR (2020) *Van kloosters en clusters: beleidsplan SKAR 2020-2024*. Rotterdam: Stichting Kunst-Accommodatie Rotterdam.
- Stichting Roemte (2023) *Rapport inventarisatie broedplaatsen*. Groningen: Stichting Roemte.
- Vinken, H. en R. Brom (2019) 'De sociale dimensie van de culturele infrastructuur in de stad: waarom kunstenaars vertrekken, blijven of terugkomen'. In: *Boekman*, jrg. 31, nr. 119, 48-51.
- Wal, H. van der (et al.) (2018) *Groningen groeit: quickscan broedplaatsenbeleid gemeente Groningen*. Groningen: Gemeente Groningen.
- Wijngaarden, Y.G.D. (2019) *Spaces of co-working: situating innovation in the creative industries*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Zwart, B. en M. de Musch (2019) 'Bloeende broedplaatsen: kansen voor een duurzaam huisvestingsmodel voor makers in de stad'. In: *Boekman*, jrg. 31, nr. 119, 54-57.

Noten

- 1 In *Amsterdam* is een broedplaats, volgens *Roemte*, 'een informeel woon- en werkverband van cultuurproducten, ambachtelijke producten, dienstverlening en technici. Door de levensstijl, productiewijze en visie die ten grondslag ligt aan een broedplaats, vormen de panden een belangrijk "statement" als culturele vrijplaats binnen de bestaande stad.' In *Den Haag* spreken ze van 'een complex van werk- en oefenruimten, al dan niet in combinatie met woonruimten, waar het de individuele kunstenaars en groepen mogelijk wordt gemaakt om onder de juiste financiële en facilitaire condities en in een inspirerend klimaat kunst te produceren en te presenteren'. In *Utrecht* is een broedplaats 'een cluster van creatieve en innovatieve start-ups en bedrijven die een magnetische aantrekkingskracht op andere ondernemingen en onderwijs hebben. Ze brengen buurten tot leven met bedrijvigheid die de maatschappij iets brengt, en fungeren als incubator van antwoorden op de vragen van morgen door toekomstscenario's te schetsen die Nederland vooruit helpen.' In *Groningen* zijn broedplaatsen 'plekken en gebouwen waar verschillende creatieve ondernemers en/of kunstenaars werken en soms ook wonen. Vaak gaat het om startups in de creatieve sector, de ICT en kleinschalige maakindustrie of ambachten.' In *Tilburg*, schrijft *Boswinkel*, is een broedplaats een verzamelgebouw van atelier- en oefenruimtes met een mix van huurders, gebruikers en/of bewoners die samenkomen, ideeën uitwisselen en een inspirerend klimaat creëren waarin ze kunst produceren en presenteren. Tot slot Rotterdam. Daar noemen ze volgens *Boswinkel* broedplaatsen 'plekken waar talentvolle creatieven en culturele ondernemers samenwerken en waar kruisbestuiving en synergie kunnen leiden tot innovatie. Ze zijn van grote waarde voor het aantrekken van creatief ↓

- talent en door de bijdrage die zij leveren aan de ontwikkeling van een creatieve stad'.
- 2 Stichting Roemte (2023) biedt een vergelijkende [inventarisatie](#) van de broedplaatsenaanpak in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Leeuwarden en Eindhoven om te komen tot een geschikte aanpak voor de stad Groningen.
  - 3 Dat was bijvoorbeeld het geval in Amsterdam. Daar leidde in 1999 protestacties van vakbond FNV-Kiem en krakers- en kunstenaarscollectieven die aandrongen op betaalbare ateliers tot de oprichting van project Broedplaats Amsterdam, nu Bureau Broedplaatsen (BBp), en kwam er in 2000 een [Plan van Aanpak Broedplaatsen](#).
  - 4 Op het moment van schrijven is het nieuwe atelier- en broedplaatsenbeleid 2023-2026 nog niet door de Amsterdamse gemeenteraad vastgesteld.
  - 5 Zie [Boekman #119 Ruimte voor kunst en cultuur in de stad](#), zoals [Vinken et al. \(2019\)](#) en [Zwart et al. \(2019\)](#). Verder: samen met atelierstichtingen en broedplaatsorganisaties onderzochten Fontys Hogeschool en de Technische Universiteit Eindhoven van 2020 tot 2022 hoe het bestaande huisvestingsmodel van de creatieve sector een nieuwe vorm kan krijgen: Project [Bloeiende Broedplaatsen](#). Het doel was om een toekomstperspectief te ontwikkelen voor makersplekken in de stad. Onderzoeksresultaten verschenen in samenwerking met TAC in een krant, [This is where we make](#) (Fontys 2022), tevens een verkenning van de waarde en positie van culturele broedplaatsen in stedelijke transformatie. Onderdeel van het project is een geografische inventarisatie van creatieve broedplaatsen en ateliergebouwen in de Nederlandse G4- en G40-gemeenten; de [Creatieve Kaart van Nederland](#). Lees verder over de relatie tussen cultuurbeleid en gentrificatie: [De frontlinie: precariteit en gentrificatie in de creatieve stad](#) (Griffioen 2016). Verschillende auteurs gaan in op de vraag wat de functie is van een stedelijk beleid dat gentrificatie stimuleert. Zie ook een [interview](#) met Roel Griffioen, onderzoeker en redacteur van de bundel (Kraaijeveld 2017). Zie verder Bauwens et al. 2022; [Griffioen 2014 en 2019](#), en [Mee 2020](#).
  - 6 Het onderzoek is een vervolg op, en actualisatie van, de in 2018 uitgevoerde [Quickscan Groningen Groeit](#), uitgevoerd door de gemeente Groningen in samenwerking met Estheticon.
  - 7 SKAR wordt met ingang van Cultuurplan 2021-2024 per losstaande subsidie gefinancierd door de gemeente Rotterdam.
  - 8 SKAR heeft samen met zusterinstellingen in Amsterdam, Utrecht en Arnhem/Nijmegen een [onderzoek](#) laten uitvoeren door de Rebel Group naar de economische waarde van ateliers en broedplaatsen. Uit het onderzoek blijkt dat huisvesting voor creatieve ondernemers op langere termijn economisch aantrekkelijker kan zijn dan woningbouw.
  - 9 De beleidsmatige focus op de financiële waarde van maatschappelijk vastgoed staat op gespannen voet met de mogelijkheid om vastgoed in te zetten voor maatschappelijke doelen, schrijft Joram Kraaijeveld in *Boekman*. Dat kan en moet anders, betoogt hij aan de hand van enkele voorbeelden van coöperatieve woon- en werkvormen (Kraaijeveld 2023).
  - 10 Utrecht kent reeds een [subsidie-regeling](#) waar beheerorganisaties subsidie kunnen aanvragen om investeringen te doen voor de realisatie of uitbreiding van culturele broedplaatsen.
  - 11 Dit netwerk is in april 2020 opgericht en bestaat uit De Nijverheid, LOU Oudenoord, DePlaatsmaker, Vechtclub, Metaalkathedraal, KLANK, De Createur, Klompenfabriek, DRUK, De Stadstuin, Hof van Cartesius, Kanaal 030, dB's en Hooghiemstra.

Jack van der Leden is informatiespecialist en redacteur bij de Boekmanstichting

Colofon

Boekman Extra is een onregelmatig verschijnende digitale uitgave van de Boekmanstichting.

De Boekmanstichting verzamelt en verspreidt kennis en informatie over kunst en cultuur in beleid en praktijk. Het werkterrein omvat het kunst- en cultuurbeleid van de overheden, particuliere financiering van kunst, de sociaal-economische en juridische aspecten van de kunsten en het kunstenaarsberoep, marketing en sponsoring, culturele organisaties en manifestaties, kunst in relatie tot (nieuwe) media, cultuurbehoud, kunst-educatie, amateurkunst en kunstvakonderwijs.

Zie ook www.boekman.nl

Redactie

Jesper Bekkers
Jan Jaap Knol
Jack van der Leden
André Nuchelmans

Productie

Jack van der Leden

Redactieadres

Boekmanstichting,
t.a.v. redactie
Boekman Extra
Herengracht 415,
1017 BP Amsterdam,
telefoon 020 – 624 37 36,
e-mail
redactie@boekman.nl

Kopij volgens de redactie-aanwijzingen via e-mail

Eindredactie en correctie

Paul Postema, Loft 238
Tekst & Media

Beeldredactie

Hidde van Greuningen
Joseph Plateau

Vormgeving

Joseph Plateau,
Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Al het mogelijke is gedaan om rechthebbenden van beeld te achterhalen. Indien u meent over auteursrechten te beschikken van beeld in deze *Boekman Extra*, dan kunt u contact opnemen met de Boekmanstichting in Amsterdam.